بەرپرسیارێتی دڵدار بەرامبەر شیعر و واقیع

م.ی. بێستون عارف عەزیز
زانکۆی سلێمانی/ کۆلێجی پەروەردەی بنەڕەتی/ بەشی زمانی کوردی
مامۆستای وانەبێژ لە زانکۆی جیهان-سلێمانی

پێشـــەکی:

ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵێکی شیکاریانەیە بۆ تیشک خستنە سەر بەرپرسیارێتی هەندێک لە ئەزمونی ئەدەبی و واقیعیەکانی دڵداری شاعیر، کە تیایدا هەوڵمانداوە لەڕێگەی دواندنی خودی شیعرەکانییەوە بە پشتبەستن بە سەرچاوە و بەڵگەمەندییە ئەدەبی و واقعییەکان، خوێندنەوە بۆ ململانێی تیاژیانی دڵدار لە نێوان شیعر و واقیع بکەین، هاوکات تیشک بخەینە سەر هەردوو لایەنی بابەت و فۆرم وەک دوو لایەنی سەرەکی دونیای ئەدەبی. بابەت وەک لایەنی واقیعی و خودێتی بەرجەستەکراوی شاعیر، فۆرمیش وەک توانا و نواندنی ئاستی هونەریی شاعیر، بۆ ئەم مەبەستەش لێکۆڵینەوەکەمان کردووە بە دوو بەشی سەرەکییەوە.

لە بەشی یەکەمدا وەک خوێندنەوەیەکی هونەریانەی پەیوەست بە لایەنی ئیستێتیکی و بەرهەمهێنانی شیعرەوە، هەوڵمانداوە تیشک بخەینە سەر هەندێک لەو لایەنە جوانکارییانەی شیعر کە وەک بەرپرسیارێتی ناوەکی دەقی ئەدەبی خۆدەردەخەن، لەپاڵ ئەمەشدا چەند هونەرێکی شیعرنووسین بخەینە پێشچاو، کە دەربڕی ئاستی وەستایی و لیاقەی ئەدەبی و زمانەوانی شاعیرن و کەمتر قسەیان لەبارەوە کراوە، کە بەگشتی لەم تەوەرانەدا چڕمانکردوونەتەوە:

١- هونەری ناونیشاندانان بۆ شیعر.
٢- زمانی دراماتیکی و هونەری گێڕانەوەگەری لە شیعردا.
٣- تۆپۆگرافیا و هونەری جۆرایەتی نووسینی شیعر.

لە بەشی دووەمدا وەک خوێندنەوەیەکی بابەتیانەی پەیوەست بە واقیعەوە، هەوڵمانداوە بەرپرسیارێتییە واقیعیەکانی دڵدار لەسەر تێمە جیاوازەکانی شیعر بخەینەڕوو، لەپاڵیدا چەند بابەتێکی هزری و فەلسەفی پەیوەست بە ژیانی ئەدەبی و واقیعی شاعیر بوروژێنین، کە بەگشتی لەم تەوەرانەدا چڕمانکردوونەتەوە:

١- ئەرک بەخشین بە شیعر، بە ئامرازکردنی شیعر.
٢- ڕاستگۆیی لە شیعر و واقعی تیاژیاو، بوونی پیوەستەگییەکی تۆخ لەنێوان شیعر و واقیعدا.
٣- موعاناتی گشتی نەک تاکی.

پێویستە ئەوەش بڵێین کە لەم توێژینەوەیەدا پەراوێز و سەرچاوەکانمان بەپێی سیستەمی "هارڤارد"ە، کە نوێترین سیستەمی بەکارهێنانی سەرچاوەیە و لە کۆتاییشدا بە چەند خاڵێک ئەنجامی باسەکەمان خستووەتەڕوو، لەگەڵ لیستی سەرچاوە بەکارهاتووەکان و پوختەی لێکۆڵینەوەکە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی.

بەشی یەکەم: بەرپرسیارێتی بەرامبەر شیعر

یەکەم: هونەری ناونیشاندانان بۆ شیعر

ناونیشان وەک ڕەگەز و توخمی هونەری پێکهاتەی دەق، سەرەتا و دەروازەی دەقە، لە ئاستی ڕووکەش و سادەدا بە زۆر شێوە ناسێنراوە، بۆ نموونە لە ڕەخنەی کۆندا ناونیشانیان وەک گەیاندنی ڕاستەوخۆی پەیامەکانی ناوەڕۆکی دەق ناساندووە، وەک سەرەتایەک بۆ ناساندن و سیفەتی جیاکردنەوەیان پێبڕیوە و بە چڕکردنەوەی ناوەڕۆک ناوزەدی دەکەن، بەڵام لە ڕەخنەی نوێدا لە ئاستێکی قووڵتر و وەک بابەتێکی ڕەخنەیی قسەی زیاتر و هەمەلایەنتری لەسەر دەکەن و دەیکەنە یەکێک لە سیماکانی دەقبوون. لە ڕەخنەی کۆندا پێگە و گرنگییەکی کەمتری هەبووە و لێکۆڵینەوەکان لە چوارچێوەی سنوورداری گۆشەگیردا بووە، ئەمە سەرباری ئەوەی لەناو پێکهاتەی دەقی تەقلیدیشدا گرنگییەکی بەرچاو بەم ڕەگەزە نابینرێت، تەنانەت لە هەندێک لە دەقەکانیشدا هەر بوونی نییە و فەرامۆشکراوە. بۆیە دەکرێت بڵێین تێڕامان و گرنگیدان بە ڕەگەزی ناونیشان بەرهەمی ئەدەبی ڕەخنەی هاوچەرخە، کە لەژێر کاریگەری بواری زمانناسی دەقدا وەکو ڕەگەز و بنەمای جوانیناسی تەماشای دەکەن، واتە سەرەتا و گرنگیپێدانی ئەم ڕەگەزە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی نوێ و ڕەخنەی ئەدەبی نوێ.[فازیل مەجید مەحمود- بێستون عارف عەزیز: ٢٠١٦، ل٢٤٦].

شوێنی جوگرافی ناونیشان هەمیشە دەکەوێتە بەشی سەرەوەی دەق، وەک دەروازەی دەق دەتوانرێت بوترێت خاڵی هاوبەشی سەرجەم ژانرە ئەدەبییەکانە، توخمی سەرەکییە لە پێکهاتەی هونەری هەر دەقێکدا. ناونیشان ((هێمایەکی زمانییە، دەکەوێتە ڕووکاری دەرەوەی دەق، بۆ ئەوەی کۆمەڵە ئەرکێک ئەنجام بدات، کە تایبەتن بە ئەنتۆلۆژیا و پێکهاتەی دەق و ناوبڕێکی نێوان دەق و جیهانە، بۆئەوەی ببێتە خاڵێکی ستراتیژی، کە دەق بۆ جیهان و جیهانیش بۆ دەق دەبرێ))[هێمن عومەر خۆشناو: ٢٠١٠، ل١٨٩]. هەر بۆیە هیچ دەقێک بەبێ ناونیشان نابێت، چونکە کلیلی کردنەوەی کۆدەکانی ناو دەقە و یارمەتیمان دەدات بۆ ئەوەی زیاتر بچینە نێو دەقەکە و هەوڵی شۆڕبوونەوە بەنێو ئاستەکانیدا بدەین، تا مانا و ڕەمز و دەلالەتەکانی دەقەکە بدۆزینەوە، ئەمە جگە لەوەی دەشبێتە دەرخستنی ئاستێک لە ئاستەکانی زمان بە گشتی و زمانی دەق بەتایبەتی، کە سیمانتیکە، واتە یارمەتیمان دەدات زیاتر لە ئاستی سیمانتیکی داقی داهێنراو تێبگەین.

ناونیشان بەگشتی بونیادێکی سەربەخۆ و بونیادێکی بچووککراوەیە، یان ئەویش دەقێکی بچووک *Microtexte* و چڕکراوی زمانییە، بەڵام مەرجیش نییە بچووککراوی بونیادی دەق بێت، کە لەمەیاندا ناونیشان ناوەڕۆکەکە دیاری دەکات، بە دیوێکی تردا

ناونیشان دەقێکی بچکۆلەی چڕکراوی ڕستەیی پڕ لە ئیحایە، کە ڕۆڵێکی گرنگی لە چۆنێتی خوێندنەوەدا هەیە، لە ئاستی دەربڕینیشدا پێکهاتەیەکی زمانەوانییە و لە سەرەوەی دەقەوە ڕۆڵی لە خەملاندنی بابەت و شەقڵپێدانی بابەتدا هەیە، هەوڵ دەدا کۆد و هێماکانی دەق بکاتەوە و بینینی نووسەرەکە لەلای خوێنەر ڕۆشنبکاتەوە[نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد: ٢٠٠٦، ل٧٤].

بە بڕوای جاک دیریدا و گۆڵدمان ناونیشان چراخانی دەقە ((ناونیشان سورەبیای دەقە و دەتوانێت ڕێگە و کەلەبەرە تاریکەکانی خوێندنەوەی دەق ڕووناکبکاتەوە و لەسەرەوە تیشک بهاوێژێتە سەر بەشێکی زۆری ڕووبەری مەتن))[نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد: ٢٠٠٦، ل٧٥].

بە بڕوای جیرار جنیت ئەرکی ناونیشان خۆی لە چوار ئەرکی سەرەکیدا دەبینێتەوە، ئەوانییش:

((١- سەرنجراکێشان: ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەر و ئاراستەکردنی.

٢- سروشبەخشین: نیشاندان و ئاماژە بەخشین، کە خۆی لە بەهای ئیحائیدا دەبینێتەوە.

٣- دیاریکردن: ناساندنی دەق و کارنامەکەی.

٤-وەسف: ناساندنی دەق لە ڕێگەی وەسفی ناونیشان و وەسفکردنی بەشێک یان زیاتری بابەتی دەقی دیاریکراو))[ناصر یعقوب: ٢٠٠٤، ص١٠٢].

هەڵبژاردنی ناونیشان لەلایەن نووسەرەوە کارێکی ئاسان نییە، بەڵکو پێویستە بەئاگاییەکی زۆرەوە بیری لێبکاتەوە و حەقی خۆی پێبدات، دەبێت ئەوەش بڵێین کە ناونیشان لە زۆر باردا جڵەو لە نووسەر وەردەگرێتەوە و دەیداتە دەقەکەی، واتە ئەوە ناونیشانە بەشێک لە ئازادی نووسەر وەردەگرێت و دەیگێڕێتەوە بۆ ناوەڕۆکی دەق، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە نووسەر بە تەواوەتی خۆی ببەستێتەوە بە کرۆکی دەقەکەیەوە هەر لەوێشەوە ناونیشانەکەی بەرهەمبهێنێت و ڕاستەوخۆ ناوەڕۆکی بابەتەکەیمان پێبدات و ناونیشانێکی مەبەست حازربەدەستمان پێشکەش بکات، چونکە ئەمەش ڕاستەوخۆ کەمکردنەوە و لێدانە لە نرخ و بەهای دەقە داهێنراوەکەی و بێپێزکردنی ناونیشانەکەیەتی و سەرئەنجام ناونیشانی دەقەکەش نە سەرنجی خوێنەر ڕادەکێشێت و نە پرۆسەی خوێندنەوەش کاملتر دەبێت.

ناونیشان بەشێوەیەکی گشتی پاشکۆی ناواخنی دەقە، کە زۆربەی نووسەران دوای لەدایکبوونی دەق دایدەنێن، هەروەک ئیبراهیم یونسی لە دانانی ناونیشان بۆ ڕۆمان دەڵێت: ((باشتر وایە دانانی ناونیشانی ڕۆمان کاتێک بێ کە ڕۆمانەکە بە کۆتا گەیشتبێت، ئینجا ڕۆماننووس بەشێوەیەکی ورد ناونیشانێک بۆ ڕۆمانەکەی هەڵبژێرێت))[ابراهیم یونسی: ١٣٨٢، ص١١٣].

زۆرجار ناونیشانی دەق دەلالەت لە یەکێک لە ڕەگەزەکانی دەق دەکات، یان هەندێکجاریش پەیوەندی بە دیاردەیەک یان بیرۆکەیەکی دەقەکەوە هەیە، چونکە پەیوەندی ناونیشان بە دەقەوە پەیوەندییەکی بەهێزە، لەسەر بنەمای پەیوەستەگی و لۆژیکێکی ڕێکوپێک دروست

دەبێت، کە دەلالەت لە بەشێک یان زیاتری بابەتی دەقەکە دەکات.[سهام حسن جواد السامرائي: ٢٠١٣، ص٦١].

ئەگەر سەرنجی مێژووی ناونیشانی دەقی ئەدەبی کوردی بدەین، دەبینین لە سەرەتاکانی دەقی شیعریمان بەتایبەت شیعری کلاسیک ڕەگەزی ناونیشان فەرامۆش کراوە و شیعرە بەرهەمهاتووەکان بێ ناونیشانن، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەمە لە سەرەتای نوێبوونەوەی شیعری کوردیدا، ڕەگەزی ناونیشان وەک پێکهاتەیەکی هونەریی و پێویست خۆی دەنوێنێت، چونکە یەکێک لە نیشانەکانی نوێبوونەوەی شیعری کوردی بریتی بوو لە دانانی ناونیشان بۆ شیعرەکان، دواتر لەگەڵ پرۆسەی نوێبوونەوەکە هانگاو بە هەنگاو دانانی ناونیشان بۆ دەق دەبێتە مەرجێکی سەرەکی بۆ پڕکردنەوەی لایەنی هونەریی دەقەکان و سەرەتایەک بۆ چوونە ناوەوەی دەقەکە.

ئەگەر چاوێک بە دیوانی دڵداری شاعیردا بخشێنین، دەبینین سەرجەم شیعرەکان هەڵگری ناونیشانی تایبەت بە خۆیانن، ئەگەرچی لە زۆرێک لەو شیعرەکاندا هەست بە سادەیی و ساکاریی ناونیشانەکان دەکەین، چونکە ڕاستەوخۆ دەبنە هۆی پیشاندانی کرۆکی شیعرەکان و خۆیان لە وشەیەک یان فرێزێک یان ڕستەیەکی نێو پێکهاتەی شیعرەکاندا دەبیننەوە، بەڵام پێویستە لەپاڵ ئەمەدا ئەوەش بڵێین کە بۆ کات و سەردەمی تیاژیانی دڵداری شاعیر هەر بە تەنیا دانانی ناونیشان بە هەر شێوەیەک بێ خۆی بۆخۆی هاوچەرخی و تازەگەریی بووە، بۆیە بە ڕوانینمان لە ناونیشانەکان دەبینین بەشێک لە سادە و ساکاری ناونیشانەکانی شاعیر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە قۆناغەکە خۆی بۆخۆی سەرەتای دانانی ناونیشانە لە شیعری کوردیدا، وەک دەشزانرێت هەموو بابەتێکی تازەداهێنراو بە سادەیی دەست پێ دەکات.

لایەنێکی تری سادەیی ناونیشانی شیعرەکانی دڵدار بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە خودی پێکهاتەی هەندێک لە دەقەکان خۆیان هەڵگری بونیادێکی سادەن و زۆر زوو خۆیان دەدەن بە دەستەوە، بۆیە کاتێک دەقێک هەڵگری بونیادێکی سادە بێت لەڕاستیدا ناونیشانەکەشی وەک ئاوێنە و ڕەنگدانەوەی ئەو بونیادە هەر سادە دەبێت، کە ئەمەش بە ئاشکرا لە شیعرە گێڕانەوەگەرییەکانی شاعیردا دەبینرێت.

زۆرێک لە ناونیشانەکانی شیعرەکانی دڵدار لەشێوەی گفتوگۆ و دواندنێکی بەرامبەرکێیدا بونیاد نراون، کە ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی پەیام و بابەتە شیعرییەکانن، بۆیە دەبینین شاعیر بە پشتبەستن بە ئامرازەکانی بانگکردن و بە ڕووکردنە کارەکتەر و بابەتی سەرەکی شیعرەکەی ناونیشانەکەش بونیاد دەنێت، وەک لە ناونیشانەکانی: ئەرێ ئەی لاو- ئەی کورد- ئەی خودایە- ئەی بادی شەماڵ- ئەی نازەنین- بڵێ سەربەستی ئەی لاو- لاوی کوردان...هتد دا دەردەکەوێت.

هەندێک لە ناونیشانەکانی تر زۆر سادە و ساکار و شێوە ڕاڤەیین، ڕاستەوخۆ خۆدەردەخەن و هەڵگری هیچ فەنتازیا و نادیارییەک و ڕاکێشەرێکی خوێنەر نین، بەجۆرێک کە خوێنەر

تەنیا بە بینینی ناونیشانی شیعرەکان ڕاستەوخۆ لە پەیام و گوتار و بابەتی شیعرەکە تێدەگات، کە ئەمەش دەلالەت لە لاوازی ناونیشان و کەمکردنەوەی بەها و ڕەگەزی هونەری شیعرەکان دەکەن، وەک لە ناونیشانەکانی: نامەیەک بۆ دڵزار- نیشتمان ئیشی دەوێ- زوڵف و ئەگریچەی یار- بۆ گۆڤاری ڕووناکی- لە مەیدانی موجادەلەیەک... هتد دا دەردەکەوێت.
هەندێکی تر لە ناونیشانەکان هەڵگری جازیبەتێکی سیحراوین، یان دەتوانین بڵێین هەڵگری ئیحا و جوانناسییەکی تایبەت بە خۆیانن، کە لە ناویاندا جۆرە فەنتازیا و نادیارییەک لەخۆدەگرن و خوێنەر ناتوانێت بە یەکجار خوێندنەوە کرۆک و تیمەی شیعرەکەی بۆ دەربکەوێت، لەلایەکی ترەوە پێکهاتە و دارشتەی ناونیشانەکان بەشێوەیەکن هەڵگری زیاد لە ڕاڤە و تەئویلێکن، جۆرە نادیارییەکیان لەخۆیاندا حەشار داوە کە خوێنەر بە تەواوی و بە وردی ئاشنا نەبێت بە دونیای شیعرەکە، ناتوانێت لە مەبەست و بەکارهێنانی ئەو ناونیشانە تێبگات، واتە نائاگایانە خوێنەر پەلکێشی خوێندنەوەی شیعرەکە دەکات و ڕاستەوخۆ بیر و هزری خوێنەر ڕادەکێشن، کە ئەمەش لە ڕەخنەی نوێدا جێگەی بایەخ و گرنگپێدانن، چونکە دەبێتە هۆی دەرخستنی توانای هونەریی و ئەدەبی شاعیر لەسەر دانانی هونەری ناونیشان و کامڵبوونی ئاستی دەقبوونی دەقەکە، وەک لە ناونیشانەکانی: سزاواری- خەندەکەی بایی- بۆ ئەو کەسەی کە...هتد دا دەردەکەوێت.
هەر بۆ نموونە لە شیعری "خەندەکەی بایی"دا شاعیر کارنامەیەکی زیاتری بە ناونیشان بەخشیوە و جگە لە شوناسی دەقەکە کردویەتییە ئامرازێک بۆ بەرهەمهێنانی مۆسیقای شیعر، چونکە قافییەی نیوەدێڕی یەکەمی لێ پێکدەهێنێت. لایەنێکی تری جوانی و هونەرنواندن لە دانانی ناونیشانی ئەم شیعرەدا بریتییە لەوەی کە وەک چۆن بە ناونیشان دەست پێ دەکات، ئاواش بە ناونیشان کۆتایی پێدێت.

خەندەکەی بایی

لە ئافاتی ژیانی ناهومێدیم خەندەکەی بایی
فرشتەی پاکی هیوامی نیشاندام وا کە بیدوێنم

......

لەڕووی چاکە و وەفاداری
بە یادی جامی دڵداری
لە مەستی خۆشی بم هێڵی دروشمی خەندەکەی بایی [دڵدار: ١٩٧١، ل٥٢-٥٤]

هەندێکی تر لە ناونیشانەکان تەنیا یەک وشەن و وەک دالێک دەلالەت لە چەند مەدلوولێک یان کارنامەیەک یان زیاتری نێودەقی دەکەن، وەک ناونیشانەکانی: دڵ- مەی- کوردستان- نائومێدی- ئومێد- فەلەک...هتد.

لە کۆتاییدا پێویستە ئاماژە بە شیعری "توتنەوان"ی شاعیر بکەین، کە جگە لە ناونیشانی سەرەکی، لە ناوەوەش شیعرەکە کراوە بە چەند بەشێکەوە و هەر بەشێکیش ناونیشانی خۆی بۆ دانراوە، بەمەش دڵدار دەیەوێت لۆژیکمەندانە ڕووداو و باس و خواسی

شیعرەکە لە گشتەوە بۆ بەش بەرێت، کە بۆ کات و ساتی خۆی بابەتێکی هونەری نوێ بووە و یارمەتیدەرێکی باشی تێگەیەنەرانەی خوێنەر بووە لە کاتی خوێندنەوەی شیعرەکەدا.

دووەم: زمـانی دراماتیکی و هونـەری گێڕانـەوەگەری

یەکێک لە سیما دیارەکانی شیعری دڵدار بریتییە لە هەبوونی ئەو زمانە دراماتیکییەی کە لە هەندێک لە شیعرەکانیدا دەبینرێت و بووەتە شێوازی میکرۆستایلی ئەزموونی ئەدەبی دڵدار و دەرخستنی توانای هونەریی و ئەدەبی شاعیر لەم بوارەدا، چونکە یەکێک لە خەسڵەتەکانی بە دراماکردنی شیعر بریتییە لە بەکاربردنی زمان بەشێوەی گێڕانەوەگەری هونەریی و توانای بەدیمەنکردن و بە نمایشکردنی بابەت و شتەکان، ئەمە جگە لەوەی ((شاعیر لە خودییەت بەرەو بابەتییەت هەنگاو دەنێت، لە کۆمەڵ و کۆمەڵگا نزیک دەبێتەوە، کێشە کۆمەڵایەتییەکان و مرۆییەکان دەبنە بابەتی شیعری و دەمەتەقێ و گفتوگۆ دروست دەبێ لەگەڵ دیمەنەکەدا))[پەروین عەبدوڵلا: ٢٠٠٨، ل١٢٣]. هەر بۆیە یەکێک لە شێوازە گێڕانەوەگەرییەکانی هەندێک لەو شیعرانەی دڵدار کە بە بۆی درامی نووسراون، وەک شێوازێکی جێگیری زۆربەی زۆری ئەو شیعرانە بریتییە لە بابەتیبوون و باسکردنی لایەنێک لە لایەنەکانی ژیان، کە شاعیر دەبێتە باسکەری هەندێک لەو بابەتانە و کەمتر خۆی تیادەبینێتەوە، خۆ ئەگەر بەشداریش بێت وەک خودێک و تاکێکی بەشێک لەو بابەتە باسدەکرێت، کە کەشێکی گشتییانەی کۆمەڵگاییانەی لەخۆگرتووە، نەک بابەت و موعاناتی تاک.

ڕۆژێکی هاوین لە قرچەی گەرما
ئاودێرێکی ڕووت توتنی ئاو ئەدا

زەرد و بێ هێز و لاواز و نەخۆش
ماڵوێران، پەرپووت، بەدەم لەرز و تا

لە چوار سەر خێزان خۆی و منداڵی
هەر ئەویان هەبوو هەڵسا بوو گۆیا

ســەپکەیی بکـا، گـۆزە ئـاو بێنێ
تـوتن ئـاو بدا مـنداڵ بەخێو کا

بەلەرزە لەرز و هانکەی ماندوویی
هـەوڵێکی ئـەولا هـەوڵێکی ئـەم لا

منیش لەتاوی گەرما و ماندووی ڕێ
بە تەمای چۆڕێک ئاوی سارد لام دا

[دڵدار: ١٩٧١، ل٦٤]

یەکێکی تر لە شێوازە گێڕانەوەگەرییەکانی شیعرە درامییەکانی دڵدار بریتییە لە شیعری درێژ، چونکە بەدراماکردنی شیعر لە کورتترین ماناشدا پێویستی بە کات و مەودا و گفتوگۆ و باس و خواسی فرە کارەکتەرە، کە ئەمەش هەرچی بکرێت و بگوترێت ناتوانرێ

لە ماوەیەکی کەم "چەند بەیتێک" بەئەنجام بگەیەنرێت، بۆیە گەر لە شیعرە درامییەکانی شاعیر وردبیبنەوە، دەبینین هەموویان درێژن و فرە مەودا و فرە کارەکتەر و گۆشەنیگان، کە باسی کێشەیەک لە کێشەکانی کۆمەڵگا دەکات و دەبێتە نوێنەری ناسۆری قۆناغێک لە قۆناغە تیاژیانەکانی کۆمەڵگای کوردی، چونکە گەیاندنی ئەو ناسۆری و خەمی گشتییە بە پرۆسەیەکی گێڕانەوەگەری دوور و درێژ دەکرێت، بە پشت بەستن بە هونەر و ڕەگەزە سەرەکییەکانی گێڕانەوە و تۆکمەکردنی زیاتری سیمای دراماتیکی و دیمەنسازی لە شیعرەکەدا دەکرێت.

سەلام علیک هۆ کاکەی ئاودێر
علیک السلام پیادەیی تەنیا

وتم: تینومە، ئاوی سارد ئەبێ
وتی: نازانم ماومانە یان نا

برۆ ژێر کەپر گەر لەنێو گۆزە
ئاوی تێدا بوو بیخۆوە ئەمما

نەخۆشی لێیە، گەر تونویان بێ
بەخێری باوکت ئاویان پێ بدە

[دڵدار: ١٩٧١، ل٦٥]

ئەم جۆرە شیعرانە ((لە کۆمەڵێکی دەرەبەگی دواکەوتوودا لەسەر زمانی خوێندەوارە پێشکەوتووەکان خۆی دەنوێنێت، کە بریتییە لە پیشاندانی ناگزووری و دواکەوتوویی کۆمەڵ بەشێوەیەکی ساکاری سەرپێیانە، ئەم جۆرە شیعرە لێکدانەوە و شیکردنەوەی سایکۆلۆجی تێدا نییە، بیری تیژ و خوێندەواری و ڕۆشنبیری بەرز و قووڵی ناوێت، چونکە بە زمانێک دەبێژرێ زمانی خەڵکە، بەڵام خوێندەوار و نەخوێندەوار دەجولێنێت و دەوری خۆی لە گۆڕانی کۆمەڵدا دەبینێت))[مارف خەزنەدار: ٢٠٠٥، ل٥٤٧].

لە شیعری "لالەباس"دا شاعیر زۆر هونەرمەندانە و لێزانانە پەنای بردووەتە بەر بەکارهێنانی سەرجەم ئەو ڕەگەز و بنەما دراماتیکییانەی کە پێویستی بناغەیین بۆ بەرهەمهێنانی زمان و شیعری درامی، چونکە ئەگەر بە وردی لێی بڕوانین دەبینین ڕەگەزەکانی وەک:

١/ کارەکتەر ٢/ گفتوگۆ ٣/ شوێن ٤/ کات

ئەمە جگە لەو ڕووداو و ململانێیانەی کە لە جیهانبینی شیعرەکەدا خۆدەردەخەن و ئامادەییان هەیە. بەرجەستەکردنی ڕێڕەوی گێڕانەوەگەرییەکانی ئەم شیعرە بەشێوەی کرۆنۆلۆژی بەرجەستەکراون و بە بەکارهێنانی سەرجەم پێداویستییەکانی پرۆسەی گێڕانەوە، وای کردووە زیاتر هونەرییبوون و چێژدارتر دەربکەوێت، ئەمە لەپاڵ پەنابردنە بەر گێڕەڕەوەی هەمووشتزان کە ((لەم شێوە گێڕانەوەیەدا گێڕەرەوە بەشێکە لە ڕووداوەکان و بەشدارە تێیدا، کە لە شێوەی گێڕەرەوەی کارەکتەری خۆی دەنوێنێت، جا

کارەکتەری سەرەکی بێ یان لاوەکی، ئەوا بەپێی دید و تێڕوانین و بیری خۆی ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە، واتە بەگوێرەی گۆشەنیگا و ئاگابوونی خۆی لە ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە))[عبدالله ابراهیم: ١٩٨٨، ص١٨٥]. ئەمە جگە لەوەی خودی شاعیر وەک کارەکتەر دەبێتە گێڕەرەوەی ئەو هەموو شت زانینە و هەڵڕشتنی هەست و سۆزی و لایەنگیری بۆ ئەو بابەتەی باسی دەکات، کە بۆ کات و سەردەمی خۆی باو بووە و بەرجەستەکەری چێژی ئەدەبی سەردەمی خۆی بووە، دواجار بەجێهێنانی بەرپرسیارێتی ئەدەبی و ئیستێتیکی شاعیر ئاشکرا دەکات بەرامبەر بە شیعر و خوێنەری چاوەڕوانکراو لە پەیامە بابەتی و هونەرییەکانی شاعیر.

یەکێکی تر لە سیماکانی زمانی دراماتیکی و هونەرسازی لە گێڕانەوەدا، بریتییە لە نواندنی هونەری نواندن و ئەو گفتوگۆسازییەی کە لەنێوان دوو کارەکتەر یان زیاتردا ڕوودەدات، دیارە ئەمەش بە مەبەستی بەستنی پەیوەندی نێوان کارەکتەرەکان و دەرخستنی دونیای ناوەوە و دەرەوەیان بە خوێنەر و کەمەندکێشکردن و بەردەوامبوونی خوێنەر لە خوێندنەوە، هەروەها دەبێتە هۆی هاتنەئارای پرسیار و وەڵام و درێژەدان بە گێڕانەوەی ڕەوتی ڕووداوەکان و باسکردنی بابەتەکان. ((شیعری لالەباس لەبەر ئەو دەمەتەقێ و وتووێژەی شاعیر لەگەڵیدا کردوویەتی و جووڵاندویەتی، ئەو گیانی شانۆگەری و جم و جۆڵەی ئاوێتەی ئەو شیعرە بووە))[کاکەی فەلاح: ١٩٧٨، ل١١٦]، وای کردووە سەرکەوتوو بەهرەوەر بێت:

<u>پێم وت:</u> لالە باس پارەت بدایە
ڕەسوڵ معیل بوو بەبێ گفتوگۆ
<u>وتی:</u> پارە و من! هەی خاکم وەسەر!
بریا ئەمزانی ئەی خودایە بۆ؟!!
ئەوا چل ساڵە زەوی ئەکێڵم
فەلاحی ئەکەم هەتاکو ئیمڕۆ
نرخی ئارەقەی ڕوونی ماندوویم
تیکە نانێکە چ نان نانە جۆ
ئەویش بەبێ دۆ [دڵدار: ١٩٧١، ل٥٨]

لایەنێکی تری زمانی دراماتیکی و هونەری گێڕانەوەگەری بریتییە لە بەکارهێنانی تەکنیکی بەش بەشکردن و دانانی ناونیشان بۆ هەر بەشێک لەو بەشانە، ئەمەش کاریگەری خۆی لەسەر جۆرایەتی گەیاندن و گێڕانەوەکە دەبێت و زمانی دراماتیکی لە شیعردا زیاتر بەرجەستە دەکات، بەڵام مەرجی سەرەکی ئەم بەش بەشکردنە بریتییە لەوەی کە ((دەبێت هەموویان پەیوەست بن بە یەکەوە و وەک زنجیرەیەکی پێکەوەگرێدراو سەرباری جیاوازی فەزا و پاش و پێشکردن لە بونیادی گێڕانەوەکان لەیەک دانەبڕێن))[جمال میر صادقی: ١٣٨٨ ، ص٢٣٤].

دڵداری شاعیر زۆر لێزانانە و وەستایانە ئەم هونەرەی لە شیعری "توتنەوان"دا بەکارهێناوە، سەرجەم شیعرەکەی کردووەتە ٧ بەش و هەر بەشێکیش لە ١٠ دێڕ شیعر پێکهاتووە، ئەمە جگە لەوەی هەر بەشێک لەو بەشانە ناونیشان و سەرباسی خۆی بۆ داناون{توتنەوان- کەپری ئاودێر- دوو سوار- چەندوچوون- ماڵوێرانی- حساو- حساوکردن}، بەبێ ئەوەی فەزای هیچ بەشێک لە بەشێکی تر دابڕێت و خوێنەر هەست بە پچڕانی ئایدیا و بابەت بکات.

-٢- کەپری ئاودێر

کەپرێکی دارگەز، نـارێک دامەزراو
بە پووش و گەڵای چڕ و سەرگیراو
بـۆ پـارێزگاری خـۆرەتاو و تـۆز
بە چیخێکی شڕ سێ دەوری دراو

-٣- دوو سوار

من لەو خـەیاڵە و دوو بارگیر سوار
هـاتن لـە ژوور ڕا بزووت و خـێرا
بڕنەو لەبەردەم، دەمـانچە لــە قــەد
سمێڵ قیت و قنج، چاو کشت و وریا [دڵدار: ١٩٧١، ل٦٥-٦٧]

بە کورتی ئەو چەند لایەنەی باسکران بەشێکن لە بەرپرسیارێتی شاعیر بەرامبەر بەهونەرییکردنی دەق و بەخشینی زمانێکی دراماتیکی بە شیعرەکە، ئەمە سەرەڕای نواندنی لیاقەی ئەدەبی و گەیاندنی پەیامە بابەتی و جوانناسییەکانی شیعر لەڕێگەی هونەری گێڕانەوەگەرییەوە بە خوێنەر.

سێیەم: هونـەری تـۆپۆگرافیـا و جۆرایەتی نووسینی شیعر

تۆپۆگرافیا بریتییە لە هونەری دابەشکردنی ڕەشایی بەسەر پانتایی و ڕووبەری سپێتیدا، یان دەتوانین بڵێین بریتییە لە ((پرژاندنی پیت و وشە و گرێ و ڕستەکان بەسەر ڕوخساری سپێتیدا بەشێوەیەکی ئازادانە، لە هەندێ باردا ڕەشاییەکان و لە هەندێ باری تردا سپێتیەکان بەسەر یەکتردا زاڵ دەبن))[عەبدوڵڵا طاهر بەرزنجی: ١٩٩٤، ل٣٢].

یەکێک لەو لایەنانەی کە ڕۆڵێکی گرنگی ئیستێتیکی و بە وێنەکردنی شیعر دەگێڕێت، بریتییە لە بەخشینی کارنامە بە لایەنی چۆنێتی نووسینی شیعر و هونەرسازی لە تۆپۆگرافیاکەیدا، چونکە لەدوای نوێبوونەوەی شیعر لە ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەم، ئیدی شیعر هەر بریتی نەبوو لە ڕەشکردنی سپێتی لاپەڕەکە، بەڵکو گۆڕانکاری گەورە لە جوگرافیای دەق کرا و پیت و فریز و ڕستە و دێڕ و کۆپلە شیعرییەکان مەرج نەبوو وەک شیعری کلاسیک بە هەماهەنگی و بە ستوونی و زاڵبوونی ڕەشێتی بەسەر سپێتیدا بەدوای یەکدا بێن، بەڵکو شاعیران دەیانویست لەپاڵ نووسینی پەیامە شیعرییەکانیان جۆرە پەیوەندی و چێژێکی تری شیعری بهێننە بەرهەم، دیارە ئەو پەیوەندی و چێژەش بە

((یەکانگیری نێوان شیعر و وێنە "نیگار" دروست دەبێت، کە بریتییە لە تێکەڵکردنی هەردوو ئاستی دەربڕین و بینین، ئەمەش هەوڵدانێکە بۆ لێکتربەستنی تێکستی شیعری و هونەرە دیتەنییەکان، واتە لێکترگرێدانی تێکستێکی زمانی سەر بە سیستەمی خوێندنەوە و جیلوە شێوەییەکانی ئەو تێکستە و توانای نیگاری و دیتەنییەکانی))[فەرهاد پیربال: ٢٠٠٥، ل١٠٥]. بەمەش شاعیر جۆرێک لە لادانی نووسینی شیعر و ئیستاتیکایەکی تری دەق بە بەراورد بە پێش خۆی دێنێتە بەرهەم، کە ((تەنیا بە نووسین "بینین"ەوە پەیوەست دەبێ و کار ناکاتە سەر دەنگ "بیستن". لە شیعری کۆندا زیاتر بەشێوەی ڕەگەزدۆزی ئۆرسۆگرافی و دەرکەوتنی جۆراوجۆری "موشع و مدرج" ئاشکرا دەبن و چێژ لای خوێنەر دەخولقێنێت، لە شیعری نوێشدا کورتی و درێژی نیوەدێڕەکان، فۆرمی پەیژەیی نووسینی نیوەدێڕەکان و تەنانەت پیتەکانی وشەیەک دەبنە هۆی داهێنانی لادانی ئۆرسۆگرافی))[دلێر سادق کانەبی: ٢٠٠٩، ل٥٠].

سەردەمی پێش دڵداری شاعیر سەردەمی یەک شێوازی و یەک وێنەیی نووسینی شیعر بوو، کە سەرجەم شیعرە کلاسیکییەکانمان و تەنانەت ئەو شیعرانەی شاعیریش کە بە پێڕەوی یاسا و ڕێساکانی کلاسیک نووسراون، تەنیا یەک شێوە تۆپۆگرافی لەخۆدەگرن، کە خوێنەرانی ئەوکاتیش وەک هونەری خوێندنەوەیی نەک نووسین ئاسایی وەریاندەگرت، بەڵام بەهۆی گۆڕانکارییەکانی قۆناغی دوای کلاسیک و دەرکەوتنی بە چاپکردن و بە نووسینبوونی شیعر، لەڕاستیدا ئەم جۆرایەتی نووسینی شیعرەش گۆڕانی بەسەردا هات و لەگەڵ خۆشیدا چەند هونەرێکی جیاوازی تۆپۆگرافیای بەدوادا هات. دەرکەوتنی هونەرە جیاوازەکانی تۆپۆگرافیاش بۆ چەند لایەنێک دەگەڕێتەوە، یەکێک لەوانە: دەرکەوتنی سەرەتاکانی نووسینی شیعری سەربەست و قاڵبە جیاوازەکانی نووسینی شیعر و نواندنی ئەو هونەرە جیاوازانەی کە پەیوەندیان بە دەسەبەرکردنی لایەنی ئاوازەیی شیعر و کێشە جیاوازەکان و لادانی شیعرەوە هەیە، ئەمە جگە لە گۆڕینی چێژ و سەلیقەی خوێنەر و بەخشینی وێنەیەکی جیاوازتری شیعرنووسین، گۆڕینی گۆشەنیگای بینینی خوێنەر بۆ خوێندنەوەی شیعر و چێژبینینێکی تر کە جیاواز بوو لە چێژبینینی پێشووتر.

دڵداری شاعیر لەم هونەرەشدا دەستێکی باڵای هەبووە و بە ئاگایانە گۆڕانکاری لە تۆپۆگرافیای شیعرەکانیدا کردووە، هەر بۆ نموونە ئەو شیعرانەی کە لەسەر شێوەی کلاسیک نووسیونی یان کاریگەری ئەدەبیاتی کلاسیکیان لەسەرە، تۆپۆگرافیای شیعرەکانیش دەچنە ناو خانەی تۆپۆگرافی شیعری کلاسیک کە بە گشتی ڕەشایی زاڵن بەسەر پانتایی سپیایی و بەشێوەی شیعری ستوونی یەکسان و وەک یەک بەرهەم هاتوون.

تەخمیس

ئـەمان مـردم لە داخی دڵ لـەبەر گریان و هاواری
درێغ سـووتام لە قرچـەی ئـاگری ئێشـان و ئازاری
طبیبی چی! حکیمی چی! بە من چی عیلم و گوفتاری

ئـــەوی نـــەیدیبێ ئێشـــی دڵ وەیـا ئـالـەمی "دڵداری"
چـــوزانێ مـــن لـە ئێشـــان و چ ئـــازار و فگـارێکم

[دڵدار: ١٩٧١، ل٦٠]

گومانی تێدا نییە بەشێکی زۆری هەڵکەوتەی تۆپۆگرافیای ئەم شیعرانە پەیوەستە بەو قاڵبە شیعرییانەی کە شاعیر بەکاری دەهێنێت، دیارە لەناو ئەو قاڵبە شیعرییانەش سیستێمێک لە ئاواز و سەدای شیعری بوونی هەیە، کە زۆرجار ئەم ئاواز و ڕیتمە شیعرییانە شاعیر ناچاری بەکارهێنانی ئەم شێوە تۆپۆگرافیایە دەکات، وەک لە قاڵبە شیعرییەکانی چوارخشتەکی و پێنچخشتەکی و تەرجیعبەند و تەرکیببەند و موستەزاد و ...هتد دا دەردەکەوێت.

دڵداری شاعیر یەکێکە لە کارەکتەرە دیارەکانی نوێکردنەوەی شیعری کوردی، لەگەڵ نوێکاری بابەت و مۆسیقا و لایەنەکانی تری نوێبوونەوە، تۆپۆگرافیای شیعرەکانیشی گۆڕیوە و فۆرمێکی هاوچەرخیانە {بۆ کاتی خۆی} پێداون، ئەمەش بەجێهێنانێکی تری بەرپرسیارێتی شیعری و ئیستێتیکییە، کە دەبێتە دەرخەری ئاستی شاعیری و هونەرمەندێتی شاعیر، هەر بۆ نموونە لە شیعری "زوڵف و ئەگریجەی یار بەتەواوی هەست بەو گۆڕانکارییە تۆپۆگرافیایە دەکەین، کە بە پێچەوانەی شیعری کلاسیک و پێش خۆی، هەوڵی داوە هونەر لە جۆرایەتی نووسینی شیعرەکەش بسازێنێ و سپێتی بەسەر ڕەشاییدا زاڵ بکات، تا گۆڕان لە ڕوانین و چێژ و گۆشەنیگای خوێنەر بکات، چونکە ((لەگەڵ نووسینی شیعرەکەدا جۆرە جوانییەک لە مێشکی خوێنەردا دەچەسپێنێت و بێزاریی لە شیعری کۆن دەڕەوێنێتەوە، ئەمەش زیاتر کاریگەری ڕێبازی "هونەر بۆ هونەر"ە لەسەر شاعیر دەبینرێت))[حوسێن غازی کاک ئەمین: ٢٠٠٨، ل١٩١]، وەک لە شیعری (زوڵف و ئەگریجەی یار)دا دەردەکەوێت و دەنووسێت:

زوڵف و ئەگریجەی یار

زوڵف و ئەگریجەی یار، چەندە تەبایە
وێنـەی جـەمالی یار، لە دڵی من دایە
شـا بۆی گـەدایە
گـەداش فـیدایـە
ڕۆح بۆی نەمایە
هـەر بێ وەفایە
چـونکە مەشـرەبی یـار جـەوری جەفایە

***

سـەد ماشـەڵڵا یـارم چـەندە بـەنـازە
دڵم دەسـوتێنێ بـەم چـاوە بـازە
گـەردنی قـــازە

شــەهین و بــازە
بۆ ڕۆح دڵخوازە
بەو عیـیشوە و نازە
لێوی پشکووتووە وەک غونچەی تازە [دڵدار:
١٩٧١، ل٦٢]

بە کورتی هەموو ئەوانەی باسکران بەشێکن لە بەجێگەیاندنی ئەرک و بەرپرسیارێتی شاعیر لە بەرامبەر بەهونەرییکردنی دەق و دەرخستنی لیاقەی ئەدەبی و گەیاندنی پەیامە بابەتی و جوانناسییەکانی شیعری شاعیر بە خوێنەر. هەموو ئەمانە لە دۆخی ناوەکی بونیادنانی دەقدا ڕۆڵی گرنگ دەگێڕن لە بەرهەمهێنانی جوانناسیی دەق و پڕکردنەوەی لایەنی هونەری کەمالی و بەئاریشگایی دەق، ئەمە جگە لە کاملبوون و دەستەبەرکردنی زۆرترین چێژی خوێنەر و بەردەوامبوون لە خوێندنەوەیدا.

بەشـی دووەم: بەرپرســیارێتی واقیع

یەکـەم: ئەرکبەخشین بە شیعر

هەمیشە لە ئەزمونی ئەدەبی گەلاندا ئەوەی باوە ئەوەیە کە ئەو میللەتانەی خۆش دەژین، حاڵ و گوزەرانیان جێگیرە و پێویستییە ماددیی و مەعنەوییەکانیان فەراهەمکراوە، لە دۆخی ئارامی ناوەکی و دەرەکیدان، وایکردووە شاعیرەکانیان بەرهەمانێکی ئەدەبی ئەوتۆ بهێننە ئاراوە، کە تەنیا و تەنیا دەربڕی دۆخێکی جوانیی بن، ئەزموون و خەیاڵ و حاڵەتێکی ئیستێتیکییان لەپشتەوە بێت، لەم جۆرە بەرهەمانەدا ئەدەب جگە لە خۆی، کارنامە و پەیامێکی تری لە پشتەوە نییە، بە کورتی ئەدەب بۆ جوانی دونیای ئەدەبی کاردەکات و خودی ئەدەب دەبێتە ئامانج، بەڵام لەو کۆمەڵگایانەی کە لە کەش و هەوایەکی قەیراناویی و پڕ کێشە و ململانێدان، پڕ لە بەریەککەوتنی تەوژمی سیاسی جیاوازن و لە دۆخێکی ناسەقامگیری سیاسیی و ئابووریی و کۆمەڵایەتیدان، ئەمە جگە لە ناجێگیری دەروونی تاک و فەراهەمنەبوونی هیچ جۆرە پێویستییەکی ژیانکردن، شاعیرانیش بەو هەموو هەستیارییەی لە کەسێتییاندا دەبینرێت، وای کردووە شاعیران و ئەدیبانیان بە جۆرێکی ئیلزامی و پەیوەستەگی، ئەزموونی ئەدەبی خۆیان بەرجەستە بکەن، کە بەرهەمەکانیان لێوانلێو بێت لە ئەرکبینین و کارنامەیی، ڕەنگدانەوەی کەموکورتییەکان و خەونبینین بە فەراهەمکردنی پێویستییەکانیان. واتە پەیامداری سیمای دیاری ئەم جۆرە بەرهەمانەن، ئیتر پەیامیش بە هەموو جۆرەکانییەوە، بۆیە لەم دۆخەدا ئەدەب ناوەڕۆک دەکاتە سەنتەر نەک ڕووخسار، بابەت دەکاتە ئامانج نەک ڕازاندنەوە و جوانکاری دەق، هەر بۆیە لێرەدا ئەدەب بۆ جوانی ئەدەب کارناکات، بەڵکو بۆ دەرەوەی ئەدەبیبوونی خۆی کاردەکات، کە هەلومەرجێکی واقیعی و دەرەکی جیاواز بەسەریدا سەپاندوویەتی و هاوکات جۆرە جوانییەکی تری هێناوەتە بەرهەم. بە کورتی لەم بار و دۆخەدا ئەدەب ئامرازە نەک ئامانج.

((مەسەلەی پەیامداری مەسەلەیەکی مرۆڤایەتی و نیشتمانپەروەری و جوانی پەرستی ئیستاتیکایە "علم الجمال و الاستطاتیقیا" بەرامبەر بابەت و مەسەلە گشتییەکانی لایەنی ڕاستی و دروستی و کردەوەی چاک و گوفتاری چاک و دادپەروەری، کە هەموو شتێک لە ژیان و بووندان بە واتای جوانیگەری "فن الجمال او علم الجمال" فەلسەفەکەی کە تا چ ڕادەیەک ئەو بابەت و ناوەڕۆکی بەرهەم و هونەرە لە خزمەتی ڕاستی و خزمەتی مرۆڤ و کردەوەی چاک و دیاردە چاکەکانی ژیانە))[ڕەفیق شوانی: ٢٠٠٨، ل٣٠]. هەر لێرەشەوە ئەوەی ئاشکرا و ڕوونە ئەوەیە کە بە درێژایی مێژووی ئەدەبی کوردی هەمیشە شاعیران و ئەدیبانی ئێمە نەیانتوانییوە وەک پێویست بۆخۆیان بژین، ئەزموون و شیعری خۆیان بۆ مەبەستی خودێتی خۆیان بەکاربهێنن، حاڵ و گوزەران و باروزروفی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری نەتەوەکەمان، وایکرووە کە جڵەوی ئەم ئەزموونە لەدەست شاعیران خۆیاندا نەبێت و بدرێتە دەست هۆکاری دەرەوەی خۆیان، واتە هەمیشە شاعیری ئێمە لە کەش و هەوایەکی ئیلزامی نەتەوەییدا ئەزموونی ئەدەبی خۆی بەڕێکردووە، کە نەیتوانییوە خۆی خۆی بێت، بەو واتایەی کە خودی شاعیر لە بیر و خەیاڵ و فەنتازیا و داهێنانی هونەری و ئەدەبی ئیستێتیکی، چی دەوێت بەرجەستەی بکات. لێرەشەوە هەم دۆخە ناهەموارییەکەی نەتەوەییشمان وای کردووە کە بەرهەمانێک بێتە بەرهەم، کە شێوە ئەرکبینین و کارنامەیی، دروشمیی و پەیامداری لەخۆبگرێت، تا لەپاڵ هۆکارەکانی تردا ئەدەبیش بکرێتە ئامرازێک بۆ باشبوونی حاڵی خراپی نەتەوە و بەدیهێنانی ئامانجە باڵاکان.

گۆڕانی سەردەم و کەش و هەوای ناجێگیری سیاسی تیاژیانی دڵداری شاعیر لەپاڵ هەستیاری شاعیر و گۆشکردن و پەروەردەکردنی بە بابەتە نەتەوەییەکان، هاوکات بەئەزموونکردنی زۆرێک لە موعانات و ناخۆشییەکانی نەتەوەکەی، کە وەک تاکێکی ئەندامی ئەو نەتەوەیە بە بینین و ئەزموونکردنی، ئەمە جگە لە ڕەوڕەوەی شیعرنوسین لەسەر شێوازی ڕیالی، کە نزیکترین فۆرمی ئەدەبییە لە خەم و مەراقی کۆمەڵانی خەڵک ئاگادار بێت. ((ڕیالییەکان لەوانە بوون کە سەرکەوتنی جوانییناسیانەیان بە کۆمەڵەوە گرێ دەدا، کە تا چەند نووسەر دەتوانێ لە کۆمەڵدا بتوێتەوە و کێشە و گرفتە قوڵەکانی تاک بکاتە بابەتی ئەدەبەکەی و گرنگی و بەهایان پێببەخشێت))[عبدالرزاق الاصفر: ١٩٩٩، ص٨٩]. هەر ئەمەش وادەکات زۆرێک لە شیعرەکانی شاعیر بۆ مەبەستی جیاوازی خزمەتکردن بە لایەنی نەتەوەیی تەرخانبکرێت و بەرجەستەکەری ئێش و ئازار و موعاناتی ئەوان بێت، ئەمە جگە لەوەی کە زۆربەی شیعرەکانی جۆرێک لە پەیامداری چاکەخوازی و ئومێد و هیواخواستن بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکان، ڕەنگدانەوەیەکی تۆخی لەنێو شیعرەکانیدا هەیە، هەروەک لە شیعری (ئەرێ ئەی لاو)دا دەڵێت:

ئەرێ ئەی لاو لە هیچ وەختێ نەکەی مەئیوسی ژینت بی
دەبێ هـەردەم عـەزم دار و دەوای دەرد و بـرینت بی
لـە مـەیدانی تەقەدومدا تـەلاش ئەسـپی نەجـاتت بی

لغاوی ئەسپەکەت (فکر) و (علم) ئاوزینگ و زینت بی
بـەڵێ دایـم هـونـەرمـەند بـە لـە مـەیدانی نـەبـەردیدا
بەهۆی عەقڵ و هونەرمەندیت دەبێ تیشکی زەمینت بی
لـەنێو گـەلدا دەبێ اعـلانی جـەنگێ کەی لەگەڵ جـەهلا
علم چەک بێ لە ئەم جەنگە وەتەن جێگای کەمینت بی
لەڕێگای شان و بەرزیدا دوور ئەندێشێکی وریا بە
منافع پـەروەری میللـەت ئـەبێ ئـامـانجی ژینت بی
نەکەی بۆ بەرزی ئەنجامت برای خوێنیت لە بەندێ کەی
بە بەرزی شـاد و مەسـرور و بە نزمی ژینی شینت بی
لەوەختی گەنجی گەنجیدا دەبێ ڕەنجێکی گەنجی دەی
نـەوەک وەختت بڕەنجێنی لـەنێو جێگا و نوێنت بێ
لـە دنیـادا حـەقی ژینت هەیە تـاکوو نـەفـەس دانێ
بەڵام چاکە و ڕەوشتی چاک دەبێ ئایین و دینت بی

[دڵدار: ١٩٧١، ل١٨]

لای هەندێک لە توێژەران ئەم شیعرە و چەندین شیعری تری دڵدار کە بۆن و بەرامی ئەرکبەخشین بە شیعریان لێ دێت، ڕاستەوخۆ دەیخەنە ناو خانەی شیعری فێرکاری[ئەحمەد قەرەنی: ٢٠٠٧، ل١٦٤]، هەروەک دکتۆر مارف خەزنەدار لەبارەی ئەم شیعرەوە دەڵێت: ((شیعری "ئەرێ ئەی لاو" نموونەی ئامۆژگاری و پەندە بۆ لاوان، ئەوانەی بەلای دڵدارەوە دەبێ ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەر بن و چاکەی کۆمەڵ لەسەرووی چاکەی خۆیانەوە بگرن))[مارف خەزنەدار:٢٠٠٥، ل٥٤١]. واتە شاعیر لەم جۆرە شیعرانەدا مەبەستی زیاتری گەیاندنی ئەو پەیامە قووڵ و گەوهەریانەیە کە چارەنووسی نیشتمان و نەتەوە و خەڵکیان لەسەر بەندە، بۆیە بەرپرسیارێتی ئەم کاتانەی دڵدار بەرپرسیارێتییەکی واقیعیانەی تیاژیانی قۆناغێک لە قۆناغەکانی نەتەوە و نیشتمانەکەیەتی. هەر لەم کۆنتێکسەشەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە کاتێک شاعیر لە دۆخی بەرپرسیارێتی واقیعیدایە، شیعرەکانی پەیام و بابەتی شیعریی، گەیاندنی مەبەست، بژاردەیەکی گەوهەرین و دەچنە ناو خانەی هونەر بۆ کۆمەڵەوە کە ((ئەمەش مانای وایە ئەبێ لە پەروەردەکردنی سیاسی و ئەخلاقی و ئیستاتیکای ئادەمیزاددا بەشدار بێت، ئەمەش ئەرکی مەردانەی هونەرە))[عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ: ٢٠٠٨، ل٤٠]، بۆیە جوانکاری فۆرم و ڕازاندنەوە و تەکنیکە جیاوازەکان، کە دۆخی ئیستێتیکی جیاوازی ناو دەق پێشاندەدەن بە پلەی دووەم و بەشێوەیەکی کاڵتر دەبینرێت. واتە شاعیر بە مەبەست و بە ئاگایانە واتا پێش ڕوخسار دەخات و شیعر دەکاتە ئامرازێک لەپاڵ ئامرازەکانی تر بۆ بەدیهێنانی ئامانجی نەتەوەیی و سەرفرازی. ((دڵدار خاوەنی هەستێکی ناسک و دڵێکی پڕ سۆز و شەیدای کورد و کوردستان بووە، بە چاوێکی ڕۆشنبیر و دووربین سەیری کەم و کۆری ناتەواوییەکانی گەلی کوردی کردووە، لەبەر ئەوە شیعری

کردووە بە چەکی دەستی بۆ مەبەستی بیروڕای سیاسی و کۆمەڵایەتی، جا ئەگەر لە هەندێ شوێنا شیعری سادە و سووک و ڕەوانمان بەرچاو بکەوێت کە بەرگی هونەریی نەپۆشیوە، ئەوە جێگای گلەیی نەبووە و لە پایە و توانای شاعیریێتی کەم ناکاتەوە، چونکە حاجی قادر ئاسایی تەنیا مەبەستی وشیارکردنەوەی خەڵکی کوردستان بووە))[عبدالخالق علاءالدین: ١٩٨٥، ل١٦٧]. بەڵام ئەم دەربڕینە بەواتای ئەوەش نییە کە شیعرەکانی دڵدار بەدەرن لە جوانکاری هونەریی، یان خاڵی بن لە هونەرەکانی ناسکبێژی، نەخێر بگرە زۆر دیاردەی ئیستێتیکی ئەووتۆی تێدابەدی دەکەین، کە بەڵگەی بەهێزن بۆ وەستایی و هونەرمەندێتی شاعیر کە وەک بەرپرسیارێتی شیعری خۆدەردەخەن {هەرووەک لە بەشی یەکەمدا هەندێکیمان لێ باس کرد}، بەڵام بەلای ئێمەوە لەم دۆخ و بارانەدا ناوەڕۆک و گەیاندنی مەبەست گرنگتر و پلەی یەکەمی پێبڕاوە، تا جوانکاری ڕوخسار و بونیادی هونەریی، هەر لێرەشەوە شاعیر بە ئاشکرا پێمان دەڵێ کە چی گوتن گرنگە نەک چۆنێتی گوتن. ئەمە سەرەڕای گونجاندنی دەق لەگەڵ جۆری واقیع و ژینگە و کەش و هەوای بەرهەمهێنانی دەق.

دووەم: ڕاستگۆیی لە شیعر و واقیعی تیاژیاو، بوونی پەیوەستەگییەکی تۆخ لەنێوان دەق و واقیعدا

دڵداری شاعیر خۆی بە بەرپرسێکی گەورە دەزانێ بەرامبەر واقیعییەتی نەتەوەکەی، هەستکردن بە ئێش و ئازاری نەتەوە و هەموو ئەو نادادی و نایەکسانییەی لە کۆمەڵی کوردیدا هەبووە، لەپاڵ بینینەوەی چینایەتی و دابەشبوونی کۆمەڵ بەسەر دوو بەرەی جیاواز و دوور لەیەک، بەرەیەک کە هەرچی فۆرمە جیاوازەکانی ئێش و ئازار و نەهامەتییە بینیوێتی و بەسەریدا تاقیکراوەتەوە، بەرەیەکیش بە واتای خۆشی ژیان ئاسوودە و خۆشبەخت دەژین. لەم ڕوانگەیەوە بۆچوونێکی دیستۆیۆفسکی گەورە ڕۆماننووسی ڕووس دێنمە پێش کە دەڵێت: ((هەموو خێزانە خۆشبەختەکان وەک یەکتر وان، هەر خێزانێکی بەدبەختیش بەشێوەی تایبەتی خۆی بەدبەختە))[هاشم ئەحمەد زادە: ٢٠١٥، ل٢٢]. بەدیوێکی تردا دەتوانین بڵێین سەربوردەی چەوساندنەوە و خەمی هەزاران هەزاران موعانات و وێنە و دیمەنی جیاوازی ناخۆشی لەخۆدەگرێت، بەڵام ئاسوودەیی دەوڵەمەندان و خواپێداوان، تەنیا و تەنیا یەک وێنە و دیمەنی هاوبەشی خۆشی لەخۆدەگرێت، بۆیە دەتوانین بڵێین: هەمیشە خەم و مەراق و ناخۆشی و شکستی مرۆڤایەتی، بەرهەمی قووڵ و نەمری پێشکەش کردووە، چونکە ئەم بەرهەمانە ڕاستەوخۆ پیشاندانی ئەزموونی ڕاستەقینەی دونیای ناوەوەی خاوەنەکانیانن، جۆرە هەست و سۆز و موعاناتێکی ڕاستەقینەیان لەپشتە، بۆیە هەست بە بەهێزی دەربڕینە شیعرییەکان و جوانی فۆرم و واتا و وێنە بەرهەمهاتووەکانیش دەکەین، ئەمە جگە لەوەی پرسیاری جەوهەری و قووڵ لەدوای خۆیان بەجێدەهێڵن، کە بۆچی شکست؟! بۆ؟! بۆ دەبێت وا بێت؟! دواجار خوێنەریش حەز بە خوێندنەوە و خۆتیابینینەوەی دەکات، چونکە خوێنەر بە هەموو جۆرەکانییەوە هەماهەنگە

لەگەڵ چێژ و سەلیقەی بەرهەم و دۆزینەوەی دۆخە ئیستێتیکییە جیاوازەکانی دەق، بۆیە حەز بە خوێندنەوەی دەکات و ڕادەمێنێت، کوردوتەنی کەسێک بە زمانی دڵ بپەیڤێت، حەز بە گوێگرتنی دەکەیت.

دڵدار وەک شاعیرێکی بەئاگا، وەک زۆربەی شاعیرانی تری نێو ئەدەبی کوردی لە زۆر ڕوانگە و سەرچاوەی جیاوازەوە ڕوانیویێتییە مەسەلە نەتەوەییەکەی و هەوڵی داوە پەنا بۆ زۆرێک لە کانگای ناوخۆیی و دەرەکی ببات، بەمەبەستی دەستەبەرکردن و بەدیهێنانی بەشێک یان زیاتری مافەکانی نەتەوەکەی. لەم ڕوانگەیەشەوە وەک زۆرێک لە شاعیرانی ترمان پەیڕەوی ئەو ڕێبازەیان کردووە کە دەڵێت: گوێنەدان بە ئامڕاز بۆ گەیشتن بە ئامانج. وەک چۆن دڵداری شاعیر لەپێناو ئامانجی نەتەوەیی و نەمانی چینایەتیی و چەوساندنەوە، پەنا دەباتە بەر بە ئەندامبوونی چەند حیزبێکی جیاواز تا هەوڵبدات لەڕێگەیەوە بەشێک لەو ئامانجە نەتەوەییە بەدەستبهێنێت. بۆیە دەتوانین بڵێین دڵدار یەکێکە لەو شاعیرانەی کە ڕاستگۆیی و لێکنزیکییەکی سەیر لەنێوان شیعر و ژیان، خەیاڵ و واقیع، گوفتار و کرداردا بەرجەستە کردووە، چونکە بیرمان نەچێت ئەم سیفەتە لە زۆر شاعیردا نییە و تەنیا لەو شاعیرانەدا دەبینرێت کە سەرباشقەن و پەیوەستەگی واقیعی و هەڵکەوتەی ئاکاری خۆیان دەگوێزنەوە نێو دونیا ئەدەبییەکەیان، یان بە پێچەوانەوە پەیام و تێمە ئەدەبییەکانیان دەبنە دۆخێکی ئیلتیزام هێنان بۆیان و لە واقیعی ژیانکردندا پێوەی پەیوەست دەبن، هەر بۆ نموونە ((هەندێ شاعیر و نوسەری فووتێکراو هەیە، پارچە هەڵبەستی وا ڕێک و داتاشراوی نیشتمانیت ئەخاتە بەر دەست کە بەخۆت نییە پڕ بە دڵ ئافەرینی ئەکەیت و چەپڵەی بۆ لێ ئەدەی، کەچی بێت و پەردە لەسەر ڕاز و دەروونیان لاببرێ فرپیان بەسەر نیشتمانپەروەرییەوە نییە و هەمان شاعیرەکەی چەند ساڵ لەمەوپێشترن کە بۆ دەستێ جل و مستێ پارە، قەسیدەیەکی سێ چوار گوریسیان بەسەر سەر و گوێلاکی فلانە خەلیفەدا هەڵداوە))[ناکام: ١٩٥٩، ل١٤].

لەلایەکی ترەوە زۆرێک لە شاعیران و نووسەرانی کورد سەرباشقە و ڕێنیشاندەری خەڵک و نەتەوەکەیان بوون، بۆ ئاگادارکردنەوەیان لەو زوڵم و ستەمەی کە لێیان دەکرێ و مافی ئەوان ئەوە نییە بەم شێوەیە بژین. یان بۆ بەئاگاهێنانەوەیان لە هەموو دیاردە دزێو و دواکەوتووەکان، گومانخستنە سەر ئەو دیاردانەی کە چەند وەختە بەجێگیری لێیان ڕوانراوە. وشیارکردنەوەی کۆمەڵانی خەڵک لە جۆری ئەو سیستێمە سیاسییانەی کە سەرچاوەی نەهامەتییانن و بەردەوام پاڵپشتی چینی دەرەبەگ و ئاغا تێرنەخۆر و چاوبرسییەکان دەکەن، ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی دوو چین ئەوانیش: چینی جوتیار و زەحمەتکێش، چینی ئاغا و دەرەبەگ، هەروەک عەبدولڕەحمان قاسملۆ لەبارەی پەیوەندی ئەم دوو چینەوە دەڵێت: ((ئاغا بەناوی سەرپەرشتی باوکایەتی و بەرژەوەندی هۆزەوە خەڵکی دەچەوساندەوە))[ئیسماعیل ئیبراهیم سەعید: ٢٠١٠، ل٣٥].

دڵداری شاعیریش وەک درێژکراوەی ڕێرەوی کارکردنی ئەو شاعیرە شۆڕشگێڕانە و لەگەڵ ئەو واقیعەی تێیدا ژیاوە دوو ڕۆڵی بینیوە، ڕۆڵی یەکەمیان بۆ:

١- خزمەتکردنی کیانە نەتەوەییەکەی، سەرباری ڕەخنەگرتن لە سیاسەتی چەوتی بەرپرسانی داگیرکەر و ڕژێمە جیاوازەکان بەرامبەر بە کورد.

٢- کێشەی جوتیار و ئاغا و ئەو سیستێمەی کە نەیدەتوانی دەستەبەری مافی جوتیاران بکات و بە یەک چاو لە گشت بڕوانێت.

٣- ڕەخنەگرتن لە هەندێک لە تێڕوانینی پیاوانی ئایینی، کە ئایینیان تەنیا لە لە گۆشەیەکی بەرتەسک و داخراودا دەبینییەوە، لەم ڕوانگەیەشەوە هەست بە جۆرێک لە بۆچوونی دوالیتی دڵدار دەکەین، سەبارەت بە چەمکی ئایینی و خودا و سوڕی فەلەکی.

٤- ڕەخنەگرتن لە هەندێک لەو خوو و نەریتە داڕزیوانەی ناو کۆمەڵی کوردەواری، کە شێوەیەک لە جێگیرییان بەخۆیان وەرگرتبوو، جۆرێک لە ناچالاکی و ناجوڵەیان بە خەڵک بەخشیبوو، بۆیە لە شیعرێک و دوان و سیان و زیاتر، دڵدار بانگەشەی ئەکتیفبوونی لاو و چینە جیاوازەکەنی کۆمەڵ دەکات.

٥- هەندێک بۆنە و بەسەرهاتی ژیانی ڕۆژانە و پێشکەشکردنی ئەزموونی ژیان و پەند و دەربڕاوی حیکمەتبەخش.

٦- ڕۆشنبیرکردنی خەڵک و چینی جوتیاران، بەئاگاکردنیان لە ماف و ئازادییەکان و باشکردنی ژیانیان.

ڕۆڵێکی تریان بۆ بینیەوە و بەرجەستەکردنی هەموو ئەم لایەنانە و چەندین لایەنی تریش لەناو شیعر و ئەزموونی شیعرنووسیندا، کە بێگومان ئەمەش خۆی لە بەجێگەیاندنی ئەرک و کارنامەی ئەدەبیدا دەبینێتەوە. ڕۆڵی یەکەمیان ڕۆڵێکی ئەرکی و ئەخلاقی و نەتەوەیی و نیشتمانیانەیە، کە خۆی لە تیاژیانی و بەرجەستەکردنی ئەو واقیعەدا دەبینێتەوە، کە شیعرەکانی لەم بارەیەوە پەیامداریی و ئەرکبینین لەخۆدەگرێت.

ئەی کورد

ئەرێ ئەی کورد لەنێو گەلدا هەتا کەی مات و داماوی
کە عالەم سەربەخۆن گشتی ئەتۆش پەیوەندی نێو داوی
دەسا بیری لە حاڵی خۆت بکە و هەستێ بە زیللەت کە
بەڵێ دوێنێکە ڕاوکەر بووی و ئێستاکە بەخۆت ڕاوی

....

زەمان ئێمە بە شیشی غەم لەسەر ئاوڕ ئەبرژێنێ
سەرم سوڕما لە جەهلی تۆ هەتا کەی تۆ نەبرژاوی
دەمی(بیور) عەدوی (دار)ە، بەڵام کلکی ئەویش دارە
بەهۆی کوردە ئەتۆ غافڵ کەوا ئەمرۆ شکانراوی
دەسا غیرەت کە مەوهومی لە بەهرەی ژین مەحرومی

درێخ و حەیفە مظلومی کە زیندوی پەشمە فەوتاوی
جیهان گیرانی هاوتیرەت کە دوێنێ هەر وەکو تۆ بون
ئەوان وا پێگەیشتون و ئەتۆش هەر کاڵ و هەر خاوی [دڵدار: ١٩٧١،ل٢٠]

یان لە شیعرێکی تردا شاعیر دەڵێت:

میللەت گەر گەنجی سست بێ مردوە عیللەت نیە
تاکو مابێ نێو دەرونی بێ جەفا و عیللەت نیە
شادمانی تەختی ژین و تاجەکەی عزەت نیە
لاوی کوردان هەر دەوری مەی ئەکەن غیرەت کەشی

....

میللەتی گەر لاوی چوست بێ زیندووە و هیچ نامرێ
هیچ بە زیللەت دەست و پایان وا لە بەندی ناخرێ
سەد هەزار تیغی زەمانە بێتو ئەستۆی نابرێ
لاوی ئێمەش هەر دەوری مەی ئەکەن غیرەت کەشی [دڵدار: ١٩٧١، ل٢٧]

ڕۆڵی دووەمیان وەک درێژەدان بە خەباتی ئەدەبی شاعیرانی پێش خۆی، کە بە پاڵپشتی ئەو موعاناتە خۆی لە بەرهەمهێنانی دەقی ئەدەبی و خەملاندنی دونیایەکی جوان و ئستێتیکیدا دەبینێتەوە. بۆیە دەتوانین بڵێین لە کورترین مانادا دڵداری شاعیر هەم شاعیرێکی شۆڕشگێڕە، هەم شۆڕشگێڕێکی شاعیرە.

هەر بۆیە بە خوێندنەوەی کۆی دیوانی دڵدار بۆمان دەردەکەوێ کە زۆربەی زۆری هەوێنی بەرهەمهێنانی هۆنراوەکانی دڵدار و تاقیکردنەوە شیعرییەکانی، هەڵقوولاوی ڕووداو و بەسەرهاتەکانی ناو کۆمەڵی کوردەوارین، پەیوەستەگییەکی تۆخی بە مەسەلەی کۆمەلایەتی و نەتەوەیی و نیشتمانییەکانەوە هەیە، هەڵهێنجراوی دانەبڕان و هەستکردنییەتی بە خەم و ناسۆری گەلەکەی، بەرجەستە کردنی ڕووداو و حاڵ و زروف و چۆنێتی ژیانی گەلەکەمانە لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی تیاژیانی دڵداردا.

سێیەم: موعاناتی گشتی نەک تاکی، تیشکێک بۆ بابەتە جیاوازەکانی شیعر

لە دیوانی دڵداری شاعیردا تاقیکردنەوە و دیوی ئەودیوی ئەو هۆکار و دیاردانەی وەک تۆوی ئاڵتوونی "یەکەم بیرۆکە" دەبنە دنەدانی شاعیر بۆ ئەفراندنی شیعر [دڵشاد عەلی محەمەد: ٢٠٠٧، ل٣٣]، هێندەی وەک مەبەست و دنەدانێکی کۆمەڵی و گشتی خۆدەردەخەن، نیو هێندە نابنە گەیاندنی مەبەستێکی تاکایەتی. مەبەست لە کۆمەڵی واتە نووسینی شیعر بۆ مەبەستە جیاوازەکانی دەرەوەی خودی شاعیر، کە بە ناچاری، یان هەستکردن بە بۆنە و دیاردەیەک وەک کەسێکی بەئاگا، یان وەک پەیوەستەگییەکی تۆخ بە مەسەلە نەتەوەیی و نیستمانی و سیاسی و کۆمەلایەتییەکان...هتد. بەلام هەرچی مەبەستە تاکایەتییەکانە هەموو ئەو تیمە و خواستە ناوەکی و خولیایانەی شاعیر دەگرێتەوە، کە خۆی مەبەستییەتی

لە شەپۆل و تەوژمێکی خودیانەی دەروونیانەی نەبینراوەوە، بیکاتە بەرهەمێکی دەرەکییانەی بینراوی ئامادە لەسەر ویستی خۆی، دواجار دەقێکی پێبسازێنێ کە بناغەی ناوەکی شاعیرن، نەک بەرئەنجامی ئیلتیزام و سەپاندنی دۆخێکی واقعی و دەرەکی.
زۆرینەی ئەزموونی شیعر لە دیوانی دڵداردا ئەزموونێکی گشتییانەی کۆمەڵیانەیە، ئەمەش بە بەڵگەی ئەوەی کە لە کۆی ٣٢ پارچە شیعری نێو دیوانەکەیدا{دیوانی چاپی دووەمی ساڵی ١٩٧١}تەنیا ١٣ بۆ ١٤ شیعریان ئەزموونێکی تاکایەتی و نووسینەوەی خودێتی شاعیریان پێوە دیارە، ئیتر ئەوەی دەمێنێتەوە ١٨ بۆ ١٩ شیعرە، کە هەموویان شێوە جیاوازەکانی موعاناتی کۆمەڵین و لەرێگەی سۆز و خەیاڵ و توانای دەرککردنی شاعیرەوە دەربڕاون، کە ئەمەش زیاتر لەگەڵ ڕێچکە ڕیالیيە شۆڕشگێڕییەکەی نووسینی شیعری شاعیردا یەکدەگرێتەوە، چونکە ئەزموونی شیعرنووسین لای زۆربەی شاعیرانی ئەم ڕەوتە لەم چەشنەن. لەلایەی ترەوە خودی دڵدار ((شاعیرێکی زاتی نەبووە، تا شیعر بۆ ئارەزوو خەم و پەژارە و سکاڵا تایبەتییەکانی خۆی تەرخان بکات، بەڵکو لای دڵدار شیعر و خەباتی سیاسی و بڵاوکردنەوەی بیروڕای نەتەوایەتی و هۆشیارکردنەوەی گەلی کورد، ئامانج و مەبەستی بنچینەیی بووە))[عبدالخالق علاءالدين: ١٩٨٥، ل١٦٧].
ئەگەر بڕوانینە کۆی بابەتە شیعرییەکانی شاعیر، ئەوا هەست بە فرە بابەتی و تاقیکردنەوەی جیاوازی ئەدەبی دەکەین، کە خۆی لە چەندین بابەت و تیمەی جۆراوجۆردا دەبینێتەوە. دیوانی دڵدار بەگوێرەی واقیعی تیاژیاوی خاوەنەکەی و ئەو موعاناتە ناوەکی و دەرەکییانەی کە ڕووبەڕووی بووەتەوە، بابەتی شیعری جۆراوجۆریش لە لا خولقاندووە، بۆ نموونە لە کۆی ئەو ٣٢ پارچە شیعرەی نێو دیوانەکەی:

- ٦ شیعر بابەتی نەتەوەیی و نیشتمانین.
- ٤ شیعر بابەتی کۆمەڵایەتی.
- ١٢ شیعر بابەتی دڵداری و ئەڤینی.
- ١٠ شعریش تایبەتە بە بابەتەکانی: فەلسەفە و خەمی بەڕێکردنی ژیان، ئامۆژگاری، هەژاری و دەرد و دیاردە دزێوەکانی ناو کۆمەڵ، موعاناتی جوتیار و بۆنە و بەسەرهاتی ڕۆژگار، پەند و قسەی نەستەقی عیبرەتبەخش...هتد.

هەموو ئەمانەی باسکران بەڵگەی دانەبڕان و بەرپرسیارێتی شاعیرن بەرامبەر ئەو واقیع و کۆمەڵەی تیایدا ژیاوە، هاوکات پەیوەستکردنی ئەدەب و واقیعە بە یەکترەوە و لەسەر یەک سکە ڕۆشتنی ئەزمونی ئەدەبی و واقیعی شاعیرمان بۆ دەردەخەن، کە ڕاستگۆیانە ژیانی ئەدەبی و واقیعی سەردەمی خۆی پێکەوە گرێ دەدات، هەر لێرەشەوە دەتوانین بڵێین کە کەم شاعیر هەیە وەک دڵدار لێکچوونێکی سەیری هەبێ لەنێوان واقیع و ئەدەبەکەی و بۆ ئەوی دی ژیان (نەتەوە- کۆمەڵ- نیشتمان) نەک بۆ خود ژیان (دڵدار).

ئەنجــام

١- دڵدار یەکێکە لەو شاعیرە گەورانەی نێو ئەدەبی کوردی، کە لێکچونێکی سەیر لەنێوان واقیعی تیاژیاو و دونیا ئەدەبییە بێگەردەکەی دەبینرێت، بەشێوەیەک کە کەم شاعیر هەیە وەک ئەم هێندە شیعر و واقیعییەکەی، دەق و ژیانەکەی لەیەکەوە نزیک بێت، کە ئەمەش لە ڕەخنەی ئاکاریدا تا ئەوپەڕی سنوور خاوەنەکەی بەرەو بەرزی هەڵدەبڕێ.

٢- هەستی بەرپرسیارێتی بەرامبەر شیعر و واقیع لای دڵداری شاعیر، هەستکردنێکی دوالیتی پڕ لە شانکێ و ململانێیە، چونکە لە زۆرێک لەو شیعرانەی کە شاعیر دەیەوێت وەک بەرپرسیارێتی شیعری خودێتی خۆی بنووسێتەوە و ئیستاتیکای دونیای شیعر بونیاد بنێت، جارێکی تر دەگەڕێتەوە سەر بەرپرسیارێتی واقیعەکە و وەک کەسێکی مولزەم بە واقیع و ڕووداوەکان ئەرک و بەرپرسیارێتی هەڵدەگرێت.

٣- کاتێک دڵدار لە دۆخی بەرپرسیارێتی شیعردایە ڕاستەوانە لەگەڵ ڕێبازی هونەر بۆ هونەردا دێتەوە، دەبێتە بەرهەمهێنی سیما و دیاردە ئیستێتیکییەکانی دەق، ئەمەش بەجێگەیاندنی ئەرک و بەرپرسیارێتییەتی بەرامبەر چێژی خوێنەر. کاتێکیش لە دۆخی بەرپرسیارێتی واقیعدایە ئەم ڕێکەوتن و هەماهەنگییە لەگەڵ ڕێبازی هونەر بۆ هونەر ئاواژوو دەبێتەوە و دەچێتە ناو خانەی هونەر بۆ کۆمەڵ و دەبێتە بەرهەمهێنی دیاردە و هزر و ئایدیاکانی دەرەوەی دەق، کە ئەمەش بەجێگەیاندنی ئەرک و بەرپرسیارێتییەتی بەرامبەر واقیع و کۆمەڵ.

٤- شیعر لای دڵدار ئامرازە ئامانج نییە، بۆیە ئاسایی زۆرجار گرنگی زیاد لە پێویست دەدات بەوەی کە چی دەڵێت نەک چۆنی دەڵێت.

٥- شیعری دڵدار وەک بەرجەستەکەری شیعری ڕیالی، هەڵهێنجراوی خەم و مەراقی ژیانی نەتەوەی کوردە، بەجۆرێک کە لەگەڵ واقیعیەتی سیاسی و نیشتمانی و کۆمەڵایەتی کورددا یەکانگیرە تا ئاستی یەکبوون وتوانەوە لەو واقیعەدا.

سەرچاوەکان:

دیوان:

- دیوانی دڵدار، ١٩٧١,چاپخانەی کوردستان (چاپی دووەمین)، هەولێر.
- دیوانی دڵدار، ١٩٨٥, شاعیری شۆڕشگێڕی کورد، نووسینی عبدالخالق علاءالدین، چاپخانەی دار أفاق عربیة للصحافة والنشر، بەغدا.

کتێب:

- **بە زمانی کوردی:**

- ئەحمەد قەرەنی، ٢٠٠٧,شیعری فێرکردن لە ئەدەبی کوردیدا- نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، دەزگای ئاراس، هەولێر.
- ئیسماعیل ئیبراهیم سەعید، ڕووداوەکانی کوردستان لە ئاوێنەی ئەدەبدا، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی،٢٠١٠, چاپخانەی خانی، دهۆک.
- پەروین عەبدوڵلا خدر، ٢٠٠٨,ڕەگەزەکانی دراما لە شیعری لیریکی کوردییدا (کرمانجی خواروو ١٩٨٠- ڕاپەڕین)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
- حوسێن غازی کاک ئەمین، ٢٠٠٨, نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە ساڵی ١٩٣٢ تا کۆتایی ١٩٤٩ لە کوردستانی عێراقدا، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.
- دلێر سادق کانەبی، ٢٠٠٩, هەندێ لادانی زمانی لای شاعیری نوێخوازی کورد، ئەنوەر مەسیفی- نەوزاد ڕەفعەت- فەرهاد پیربال، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی، دهۆک.
- دڵشاد عەلی"د"، ٢٠٠٧, دیلان و تاقیکردنەوەی شیعری، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
- ڕەفیق شوانی، ٢٠٠٨, ئەدەب "کۆمەڵە وتارێکی ئەدەبی"، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.
- عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ"د"، ٢٠٠٨, ڕیالیزمی نوێ و ئەدەبیاتی کوردی، لەسەر ئەرکی فاروقی مەلا مستەفا چاپکراوە، سلێمانی.
- فەرهاد پیربال، ٢٠٠٥,شیعری نوێی کوردی، چاپ و بڵاوکردنەوەی دەزگای کوردستان، هەولێر.
- کاکەی فەلاح، ١٩٧٨, کاروانی شیعری نوێی کوردی، بێ ناوی چاپخانە و شوێن.
- مارف خەزنەدار"د"، ٢٠٠٥, مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- سەعید ناکام، ١٩٥٩,هۆنراوەی نوێ، لێکۆڵینەوەیێکی وێژەیی، چاپخانەی کامەران، سلێمانی.
- نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد،٢٠٠٦, ئەزموونی خوێندەوە، چەند لاپەڕەیەکی ڕەخنەیی، دەزگا و چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
- هاشم ئەحمەد زادە، ٢٠١٥, جیهانی ڕۆمان، ناوەندی ڕۆشنبیریی و هونەریی ئەندێشە، چاپخانەی پەنجەرە، سلێمانی.
- هێمن عومەر خۆشناو،٢٠١٠, شیعرییەتی دەقی چیرۆکی کوردی، لێکۆڵینەوەیەکی شێوازگەری پراکتیکییە، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.

▪ **بە زمانی عەرەبی:**

- سهام حسن السامرائي"د"، ٢٠١٣, العتبات النصية في "رواية الاجيال" العربية، طبع في مطبعة الديار، الموصل- العراق.
- عبدالله ابراهيم، ١٩٨٨, البنائ الفني لروايه الحرب، فى العراق، دراسه لنظم السرد والبناء في الرواية العراقية المعاصرة، الطبعة الاولي، وزارة الثقافة والاعلام، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد.
- عبدالرزاق الاصفر، ١٩٩٩,المذاهب الادبية لدى الغرب، منشورات اتحاد الكتاب العرب.
- ناصر يعقوب"د"، ٢٠٠٤,اللغة الشعرية، وتجلياتها في الرواية العربية"١٩٧٠- ٢٠٠٠"، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت- لبنان.

▪ **بە زمانی فارسی:**

- ابراهيم يونسى، ١٣٨٢,هنر داستان نويسى، مؤسسة انتشارات نگاهـ ، چاپ هفتم، تهران.
- جمال مير صادقى، ١٣٨٨,ميمنت مير صادقى (ذوالقدر)، واژەنامه هنر داستان نويسى، فەرهنگ تفصيلى اصطلاح هاى ادبيات داستانى، چاپ دوم، نشر كتاب مهناز، تهران.

▪ **بڵاوکراوە:**

- عبدالله طاهر بەرزنجی، ١٩٩٤,جوگرافیای دەق و ئامادەبوون و دیارنەبوون ڕەش و سپێتی، گۆڤاری کاروان، ژمارە: ١٢ ی خولی ڕاپەڕین.
- فازیل مەجید مەحمود"د"، ئابی ٢٠١٦,بێستون عارف عەزیز، تەکنیک و ڕەگەزی هونەریی خواستراو "ناونیشانی ڕۆمان" وەک نموونە، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی بەشی B، ژمارە: ٥١.

خلاصة البحث

مسؤولية دلدار أمام الشعر و الواقع

هذه الدراسة محاولة تحليلية لقراة بعض الجوانب و الخبرات الأدبية و الواقعية للشاعر دلدار. حاولنا في هذه الدراسة قراءة صراع تعايش دلدار بين الشعر و الواقع محاولة عن طريق محاورة أشعاره اعتمادا على المصادر و الوثائق الأدبية و الواقعية. وفي الوقت نفسه تسليط الضوء على كلا الجانبين الموضوعي و الشكلي كصورتين رئيستين لعالم الأدب. الموضوع أو المضمون كجانب واقعي و ذاتي متجسد للشاعر. و الشكل كمقدرة و مستوى الأداء الفني له. ولهذا الغرض قسمنا الدراسة على قسمين أساسين.

في القسم الأول حاولنا إلقاء الضوء على مجموعة من النواصي الجمالية للشعر كقرءة فنية مرتبطة بالجانب الاستاتيكي والإنتاجي للشعر. وإلى جانب ذلك نعرض عددا من فنون الكتابة الشعرية التي تعبر عن المستوى المهاري و اللياقة الأدبية و اللغوية للشاعر و قلما تم التحدث عنها، وبدورنا جمعنا هذه النواصي و الجوانب الجمالية في المحاور الآتية:

١- فن عنوانة الشعر.
٢- اللغة الدرامية و فن السرد في الشعر.
٣- الطوبوغرافيا و فن تنويع الكتابة الشعرية.

وفي القسم الثاني حاولنا توضيح المضامين المختلفة للشعر مع إثارة مجموعة من الموضوعات الفكرية و الفلسفية المتعلقة بالحياة الأدبية و الواقعية للشاعر و ذلك كقراءة موضوعية مرتبطة بالواقع، وبصورة عامة حصرنا هذه الأمور في هذه المحاور:

١- إعطاء مهمة و واجب للشعر، جعل الشعر آلة و وسيلة.
٢- الصدق في الشعر وفي الواقع المعاش، وجود ارتباط وثيق بين الشعر والواقع.
٣- المعاناة العامة غير الخاصة و الفردية.

ويجب أن نقول إن الهوامش و المصادر التي اعتمدنا عليها هي على وفق نظام (هارفارد) الذي يعد أحدث نظام لاستعمال المصادر. وفي الختام عرضنا النتائج التي توصلنا إليها بمجموعة نقاط، مع قائمة بالمصادر و ملخص الدراسة باللغتين العربية و الانجليزية.

Abstract
Dldar's Responsibility to Poetry and Reality

This study is an analytical attempt to shed light on some responsibility of literary experience and the realities of the poet, Dldar, in which we have attempted through confabulation of the poems, themselves by depending on references and literary and real proofs, to do a reading on Dldar's life between poetry and reality, and simultaneously focus on both the theme and the content as two key figures of the literary world. Content is like the real aspect and the embodying self of the poet and the form is like the ability and the representation of the artistic level of the poet, for this purpose, the study is divided into two main sections.

In the first section, like an artistic reading relating to the aesthetic aspect and poetry production, we have endeavored to focus on some of the aesthetic aspects of poetry which will appear like the internal responsibility of the literary texts, along with this, to pin point some skills of poetry writing, which are the expression of skillfulness level, literary and linguistic capacities and little has been said about, which are all concentrated on, in the following topics:

1. Art of writing title for poetry.
2. Dramatic language and the art of narratology (narration) in poetry.
3. Topography and the art of quantity of writing poetry.

In the second section, like a subjective reading relating to reality, we attempted to demonstrate Dladar's real responsibilities on different themes of poetry, along with concentration on some subjects relating to intellectuality and philosophy relating to the poet's literary and real life, which is focused on, in the following topics:

1. Offering duty to poetry, implementing poetry.
2. Truth in poetry and the reality of inhabitancy, the existence of a deep relationship between poetry and reality.

3. General concerns not individual ones.

This paper uses Harvard referencing style for its references and footnote, which is the most recent referencing style and finally in some points the conclusion of the study has been presented with the list of the works cited and the abstract of the study in both Arabic and English languages.